

EL PANDERO QUADRAT ESTÀ DE MODA

Posa't al dia en 5 minuts

Guillem Balatz

INTRODUCCIÓ

En la nostra societat pseudoatea, «multiculti» i post-olímpica, ens trobem sols i deseparats i cadascú s'agafa on pot. Hi ha gent que s'aferra a la religió més rara de l'altra banda del món, hi ha gent que deïfica un equip d'esquaix, l'àloe vera o la bicicleta, d'altres anar de farra i d'altres el fet de viatjar i conèixer gent d'altres llocs, i l'aeroport es converteix en el seu camí cap a la il·luminació.

Davant d'aquest ventall de possibilitats, us proposo un nou –molt vell, de fet– camí: el pandero quadrat i les seves cançons. És una opció econòmica, sociabilitzadora i sense efectes secundaris... Això sí, demana una mica de pràctica –i força fe, si el pandero us el manufactureu.

Concretament, parlo del pandero quadrat català. No sóc el primer a parlar-ne i de ben segur que no seré l'últim a fer-ho. Cal dir que n'hi ha a altres llocs del món i, fins i tot, cal admetre que en d'altres tradicions foranes s'ha mantingut més viu, però podem afirmar sense embuts que tenim la tradició dels panderos quadrats més grossos i lluïts de la galàxia!

Pandero de Guillem Balatz pintat per l'Antònia Alcaj.

QUÈ ÉS EL PANDERO QUADRAT CATALÀ?

És un instrument membranòfon de forma quadrada amb pell per ambdós costats que viu i treballa a Catalunya. Les mides dels costats oscil·len entre els 40 cm i els quatre pams (mesura no acceptada en el sistema internacional, que ens apunta que, històricament, n'hi havia que devien fer entre 60 i 70 cm, suposant mans minúscules) i de 3 a 7 cm de gruix.

L'instrument, a banda del marc de fusta i la pell, que gairebé sempre és policromada, acostuma a tenir cascavells a l'interior i/o a l'exterior i, en algunes ocasions, també s'hi posen elements reverberants a dins, com ara codolets de riu, grana...

QUÈ CAL SABER DEL PANDERO QUADRAT I EL SEU CONTEXT?¹

Tradicionalment el nostre pandero ha estat un instrument de dones utilitzat per acompanyar la veu, de la mateixa manera que el violí, l'acordió o el flabiol s'han associat als homes.

El pandero quadrat era l'instrument ritual utilitzat per algunes confraries (entre les quals destaca la confraria del Roser) per tal d'acompanyar la cançó en els rituals de capta.

La cançó –popularment denominada «cançó de pandero»– és l'objecte de l'intercanvi durant la capta. És a dir, cançó dedicada a canvi de diners o un altre bé.

En esdeveniments on hi havia una certa aglomeració de gent (casaments, bateigs, arribada d'un foraster, etc.), les majorales, pabordes o priores, etc., de la confraria –les administradores– sortien a cantar cançons personalitzades als protagonistes i altra gent present, tot adaptant la lletra a cada ocasió. La lletra de la cançó de pandero, per tant, és lletra improvisada al moment o lletra feta en base a fórmules de repertori fossilitzades.

QUIN ÉS L'ORIGEN DEL PANDERO QUADRAT CATALÀ?

De l'origen d'aquest artefacte sonor, no se'n pot afirmar gaire cosa del cert. Hi ha estudiosos, com ara Mauricio Molina, que n'han resseguit la pista buscant-los en capitells d'arreu del món, en llibres antics, gravats mesopotàmics, egipcis, etc., on apareixen referències directes o indirectes a instruments que bé poden ser el nostre pandero quadrat.

El cas és que a Catalunya no hi ha gaire documentació antiga que faci referència als panderos quadrats, però no ens ha d'estranyar, ja que de la resta d'instruments tampoc no és que sigui abundosa; o sigui, que no podem concloure si l'instrument va ser creat en catalanes terres o, altrament, va ser immigrat i posteriorment nostrat.

Així, no podent afirmar res amb rotunditat, ens podem entretenir esbossant teories més o menys argumentades per entreveure el seu origen.

Una opció és que ens arribés amb els àrabs (teoria plausible malgrat que no concloent i comunament utilitzada per defecte quan quelcom sona a exòtic). De la mateixa manera, podríem apuntar als jueus o a qualsevol de les cultures que han passat per casa nostra.

Jo, en exercici de la meva llibertat intel·lectual, proposo una altra hipòtesi (malgrat que per la manca d'informació no deixa de ser un altre brindis al sol).

Si mai heu provat de fer un pandero quadrat, haureu observat que és la manualitat més senzilla i rudimentària que ha fet mai l'homínid. N'hi ha prou amb tenir un bastiment de fusta (més o menys regular) i una pell clavada per ambdós costats. Comparativament és molt més senzill que qualsevol xiulet de canya, d'os o qualsevol altra mena de membranòfon rodó. Per tant, és possible —però gens demostrable— que el pandero quadrat s'inventés fa un piló d'anys a tres o quinze llocs del món alhora.

El pandero quadrat, sigui on sigui que es fes per primer cop, va estar molt més estès en altre temps, però ha anat quedant arraconat per altres instruments amb més possibilitats tècniques, com ara el timbal o la pandereta. Prova d'això són l'existència de vestigis en llocs on ara no es coneix ni tan sols se'n té memòria, com ara Occitània o Navarra.

PER QUÈ A CATALUNYA NO VA DESAPARÈIXER?

La resposta aquesta pregunta és menys arriscada. Pels volts del segle XVI el pandero quadrat va quedar enquistat dins la paralitúrgia del procés de capta

Pandero de Puigverd de Lleida, localitzat ara fa quasi deu anys sobre les voltes de l'església quan van fer obres.

d'algunes confraries, sobretot la confraria del Roser. És de suposar, doncs, que el pandero quadrat era un instrument d'ús comú al segle XVI a Catalunya.

Fent un símil, si avui en dia haguéssim d'aconseguir diners per a qualsevol causa, podríem fer un concurs de versions on la música escollida molt probablement seria «música comercial» i no *trash metal* o *kat-tajajs* inuits o altra música minoritària, car no connectaríem amb el gruix del públic i no aconseguiríem els diners desitjats, funció última i principalíssima de l'acte.

Per tant, sembla lògic pensar que, l'instrument, el van triar perquè era conegut, comú i a l'abast.

Poc a poc, el pandero quadrat va anar caient en desús de les altres funcions que tenia dins de la gresca profana, substituït gradualment per la meravellosa pandereta (giny infinitament més versàtil, probablement sortit d'algun departament d'I+D de les antigues societats mesopotàmiques).

A partir d'aquí, el pandero quadrat sobreviu mentre sobreviu el ritual de la capta, ja sigui per la capta mateixa o, més endavant, com a fet anacrònic que es reitera per inèrcia folklòrica. A grans trets, pandero i ritual, ferits des de finals del XIX pels canvis socials, moren amb la guerra.

CAL RECUPERAR EL PANDERO I EL RITUAL?

El ritual és evident que no, car mai s'ha perdut. Avui, de la capta, se'n diu «números» de la loteria de Nadal, «quina», concurs de llançament d'aixetes velles i un llarguíssim etcètera al servei de la recaptació

econòmica per les finalitats més diverses: viatges de final de curs, projectes socials, associacions d'educació en el lleure...

El pandero quadrat, de fet, tampoc s'ha perdut, ja que en tenim prou exemples en museus municipals, comarcals i nacionals, i fins i tot en cases particulars i cada cop més en llars de músics. El que s'ha perdut és el binomi capta-pandero i la funció de l'instrument com a símbol parareligiós. La capta s'ha modernitzat i adaptat, i el pandero, desproveït de la seva funció, ha caigut en desús durant més de mig segle, s'ha trencat la cadena de transmissió oral i arran d'això s'ha ressentit la transmissió de la seva tècnica.

QUINA ÉS, DONCS, LA TÈCNICA DEL PANDERO QUADRAT CATALÀ?

No existeix «la tècnica» del pandero quadrat català, senzillament perquè mai hi va haver una escola unificada on anar a aprendre a sonar el pandero. Les confraries, periòdicament, canviaven els càrrecs responsables d'anar a fer la capta. Així doncs, de vegades hi devia haver noies destres amb la veu i el pandero i n'hi devia haver que destacaven en qualsevol virtut menys en aquestes dues. De fet, consta² que en algunes poblacions s'havia llogat una majorala professional, coneixedora del repertori i amb habilitat per cantar i «quedar bé», *ergo* s'entén que la majorala encarregada de cantar aquell any en aquella població no sabia cantar i/o no sabia tocar el pandero.

Això no vol dir que la tècnica s'inventés de cap i de nou a cada canvi d'administradores. De ben segur que als pobles s'anaven transmetent maneres de tocar de majorala a majorala, prou diferenciades d'un poble a un altre a còpia d'anys. Algunes d'aquestes tècniques, d'una manera o altra, ens han arribat, parcials, envellides, fragmentades o descrites literàriament, àdhuc poètiques.

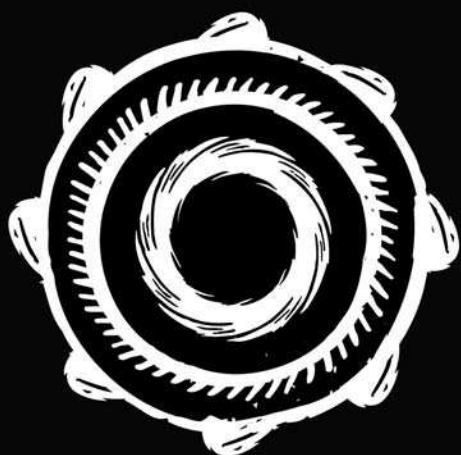
De tècniques descrites, n'hi ha més d'una i, malgrat que ajuden a fer-nos una idea de com devia anar, no són en absolut concloents... És com descriure que per tocar el violí cal agafar l'arc amb la mà dreta i posar els dits sobre les cordes amb la mà esquerra, o dir que tocar la dolçaina és bufar i tapar forats. Per il·lustrar això copio un fragment del llibre de Pierre Vidal, *Cansoner Català de Rosselló y de Cerdanya*, del 1885, i us repto a seguir-ne la descripció, a veure què us surt! (si no teniu pandero, podeu agafar una caixa de pizza amb un parell de picarols a dins):

En somme, le pandero catalan est une caisse carrée de 50 centimètres de côté sur 3 d'épaisseur. La personne qui en joue le tient de la main et du bras gauches et l'élève assez haut pour dérober sa tête à la vue des auditeurs; elle frappe de la main droite sur le côté invisible à ceux-ci; l'autre côté est orné de deux tresses de soie qui se croisent au milieu; de petits grelots sont attachés à ces tresses de couleur jaune et rouge. L'intérieur contient aussi des grelots ou de petits cailloux. Il ne paraît pas que le pandero ait été connu en Roussillon, mais il était d'un usage assez commun en Cerdagne et en Catalogne.³

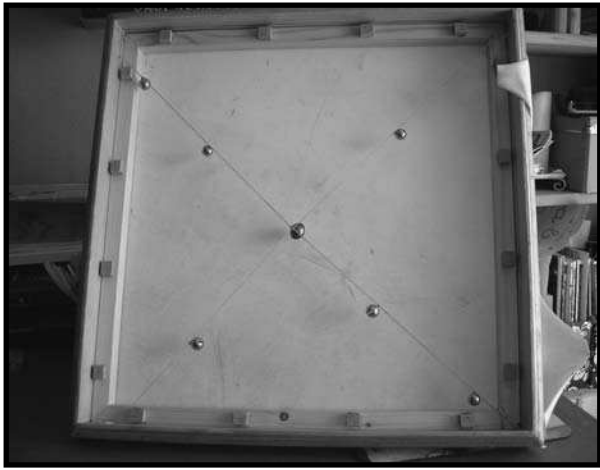
Per tant, pel que fa a la tècnica, és interessant basar-se en alguna (o diverses) de les maneres antigues de tocar el pandero i a partir d'aquí tot està per fer i tot és possible, que la tradició o és viva o no és.

QUÈ ÉS LA CANÇÓ DE PANDERO?

La cançó de pandero és la tonada que s'utilitzava en el procés de capta. Caldria fer un estudi exhaustiu de totes les cançons de pandero recol·lectades des de finals del XIX fins a finals del XX, però només amb el material que he anat recollint ja es fa palès que no podem parlar d'un sol gènere. N'hi ha molts! Balls plans, jotes, cançons de bodes de ritmes

FESTES.ORG
L'ESPAI ON COMENÇA LA FESTA

Pandero afinable en procés de construcció.

irregulars, tonades lleugerament afandangades, ritmes binaris, ternaris mig sincopats, etc.

Primer de tot cal tenir en compte que les majorales sortien a cantar sempre que en tenien ocasió: per tant, si hi havia casament, cantaven una cançó de bodes; si hi havia bateig, doncs una de bateig, etc., que segurament ja existien abans que les confraries decidissin reciclar-les en benefici propi. En alguns casos hi havia una melodia per a cada ocasió i en d'altres feien servir sempre la mateixa. De vegades agafaven la cançó que ja estava acceptada com a cançó del context malgrat no ser únicament de pandero. Un típic ús com a cançó de pandero d'una melodia manllevada és el cas de les falles. En alguns municipis dels Pallars les majorales anaven a cantar per tal de donar inici a les ballades al voltant de les falles i, en aquestes ocasions, manllevaven les cançons de falles per cantar text de captiri. Un cop iniciat el ball, el jovent continuava cantant la tonada utilitzant corrandes enjogassades de repertori o improvisant-les al moment.

Les cançons tampoc no es mantenen invariables i es van transformant poc a poc. Un gran exemple d'això són les germanes Mundeta i Filomena Fernández Gil, del Masroig (Priorat),⁴ que, sent totes dues majorales de joves, canten la mateixa melodia amb substancials variacions.

Tornem a posar-nos en context fent un exercici d'imaginació. En tots els pobles les cançons van quedar enquistades, però és evident que algun dia va ser el primer! Per tant, hi haurà municipis on la tonada es va fixar al segle XVI, d'altres al segle XIII, etc. A més, en alguns pobles la tradició –molt viva encara– s'actualitzà adoptant noves tonades seguint la moda del moment.

Pel que fa al text, em remeto a l'enorme tesi de l'estimada Dolors Sistac i Sanvicén,⁵ on l'analitza del dret i del revés. Qualsevol generalització és mig mentida de base, però a grans trets apunta que

és molt habitual l'estructura de 8 versos heptasil·labs en alternança de vers acabat en paraula plana i aguda. Els 8 versos estan dividits en dos grups de 4 i, molt sovint, en el segon bloc es repeteix literalment un dels versos del primer bloc. La rima obeeix a la següent estructura, en els casos més perfectes:

A B A B A C A C o
A B A B B C B C

i en d'altres menys perfectes:

n A n A n B n B,

on «n» és un vers amb absència de rima. També sovintegen les quartetes estirades i reiterades fins aconseguir una estructura n A n A n n A n A de nou versos o deu i a voltes més.

També cal dir que existeixen altres tipus de melodia en què els versos són pentasil·labs o d'altres on l'estructura és més propera a la corrandà (n A n A o A A B B).

La cançó de pandero, com ja he apuntat abans, no és una tradició asèptica. Dins del seu context tradicional cal entendre la normalitat del seu desenvolupament vinculat a altres manifestacions de caire similar amb què sovint, poc o molt, s'empelten (caramelles, cançó de ronda, cançó de falles, etc.). És a dir, malgrat usualment la lletra cau en l'anacronisme i l'enfarfegament ensabonador, també pot ser mordaç, picant, incisiva o d'una bellesa poètica remarcable:

El pandero de les mosses
s'hauria de rebentar
i en compraria un altre
per les mosses de secà.

Cara de poca vergonya,
ja no la cobraràs més;
t'has menjat un niu de garses,
no has pogut pair els guiers [pedrer].
Cara de poca vergonya,
cara de desvergonyit,
ja no la cobraràs més,
t'has menjat un niu de garses,
no has pogut pair els guiers.

Val més batre ferro i cer [acer]
que tenir l'amor per força,
me'n corprèn com l'hortolà
quan se passeja per l'horta.
La fruita quan és madura
tota sola cau.
Ja m'han dit, galant jove,
que per l'altra m'oblidau.

SITUACIÓ ACTUAL. PER QUÈ ESTÀ DE MODA?

Perquè és nostre i aborigen, i malgrat això és exòtic. Perquè toca. Perquè la lletra de les tonades, en ser improvisada, permet dir el que vulguis a l'instant i la glosa és un valor en alça, ja sigui en format nyacres, garrotins, de pandero o altres gèneres. Perquè és versàtil. Perquè l'efectivitat del binomi percussió-veu sols és comparable al binomi veu-guitarra o veu-acordió. I un llarg etcètera. Cada cop més músics en aquest país l'estem fent servir i cada cop més s'entén com el què és: un instrument amb el qual fer música per cantar, ballar i gaudir amb el valor afegit del pòsit de la tradició.

COM PUC ACONSEGUIR UN PANDERO?

Avui en dia ja hi ha diversos constructors d'aquest instrument a Catalunya. A l'hora d'escollir, cal no confondre el pandero català, més semblant als «adufes» portuguesos, amb el cada cop més conegut «pandero de Peñaparda», que es pica amb massa i té una cinta per poder-lo subjectar. És un detall organològic però és important, de la mateixa manera que no és igual un violí que una viola o un violoncel.

L'altra opció és fer-vos-el. Sols cal seguir els següents passos:

Material necessari

- 1 pell grossa o dues petites, preferiblement de cabra vella i si no, de cabrit, xai o el que tingueu a mà, i que podeu trobar en qualsevol escorxadador.
- 1/2 kg de sal i 1/2 kg de cendra rica en tanins (per exemple, de roure, castanyer o, en menor mesura, d'alzina).
- 1 bastidor de fusta quadrat de 50 cm de costat per 6 d'ample i 2 de gruix.
- Cola de fuster.
- 80 claus de cabota grossa o grapes.
- Fil fort de baster o altre mena de fil no elàstic (o fins i tot fil de niló no massa prim).
- 5 picarols.

Passos:

- 1) Posar la/les pell/s en remull, prèviament arrebossada/es amb cendra i sal, fins que el pèl surti

amb facilitat (depenent de l'edat, l'espècie de l'animal i la temperatura, el procés pot durar de 3 a 7 dies). El pèl també es pot afaitar.

- 2) Pelar la pell (o afaitar-la).
- 3) Fer el marc de fusta (si els angles es fan escairats a 45° sempre queda una mica més fort. Si està ben encolat, no cal cap altre reforç).
- 4) Posar un fil amb 2 o 3 picarols nuats en cadascuna de les diagonals del quadre.
- 5) Clavetejar (amb claus o grapes) la pell ben molla sense tibar-la gaire. Primer un cantó i després l'altre, i retallar la part sobrera. Un cop s'eixugui quedarà tensada.
- 6) Opcionalment s'hi pot posar un grapadet de cigrons, avellanes, codolets ben petits o similar a dins. Evidentment això abans d'acabar de clavetejar la pell.
- 7) Un cop ben sec es pot pintar.
- 8) Per tapar els claus/grapes, s'afegeix una cinta de passamaneria que es pot adquirir en qualsevol merceria i també es pot adornar amb cintes de colors.

Ara, doncs, ve el comiat de l'article del pandero, de llargada m'he passat, no tenia intenció de fer-ho. De llargada m'he passat, però és que així us he explicat, pas a pas i molta cura, com fer un pandero quadrat de pròpia manufactura.

Notes

1. Si voleu aprofundir un xic més en el context, podeu llegir l'article de Salvador PALOMAR, «Les cançons de pandero. Música i ritual», publicat al núm. 10 (gener-juny 2004, p. 21-26) d'aquesta mateixa revista.
2. SISTAC I SANVICÉN, Dolors. *Les cançons de pandero o de tambor*. Lleida: Fundació d'Estudis Ilerdencs, 1997.
3. VIDAL, Pierre. *Cansoner Català de Rosselló y de Cerdanya*. Perpinyà, 1885. *Nota*: Cal dir que dins l'Obra del Cançoner Popular hi ha una cançó recollida de J. Fouché del Rosselló que per la lletra podria molt ben ser una reminiscència d'una antiga cançó de pandero, tant pels símls florals que trobem literals en altres texts de pandero com per la referència a la «bandera» que podria entendre's com a penó: «Rosa fresca y colorada / de cinquanta-nou colors, / vos seu la roseta blanca, / seu la més alta / la bandera porteu vós». (O potser no i la similitud és purament circumstancial i sols és un fragment d'una cançó liriconarrativa que beu de les mateixes fórmules que la cançó de pandero. Tot pot ser).
4. Fonoteca del CPCTPC.
5. Vegeu nota 2.